

Українське мовознавство у міжвоєнній Чехословаччині: інтралінгвістичні та екстралінгвістичні чинники

Л. М. Русинко-Бомбик

Державний вищий навчальний заклад «Ужгородський національний університет», м. Ужгород, Україна
Corresponding author. E-mail: bombyk_luba@ukr.net

Paper received 21.03.19; Accepted for publication 02.04.19.

<https://doi.org/10.31174/SEND-Ph2019-194VII58-15>

Анотація. В статті проаналізовано фактори формування українського мовознавства у Чехословаччині міжвоєнного періоду. Розглянуто стан і завдання українського мовознавства на початок 20-х рр. XX ст., а також політичний контекст в СРСР, Польщі, Румунії та Чехословаччині.

Ключові слова: інтралінгвістичні фактори, екстралінгвістичні фактори, україністика, мовна політика.

На лінгвістичні дослідження впливає цілий комплекс параметрів. Їх умовно можна поділити на дві підгрупи: інтралінгвістичні (не інтралінгвальні, тобто внутрішньомовні, а інтралінгвістичні, тобто ті, які стосуються власне мовознавства, логіки його розвитку, традиції та новаторства) та екстралінгвістичні (тобто ті, що поза мовознавством: суспільні умови, культурологічні процеси, політичний контекст). Ці параметри тісно переплетені.

Щоб зрозуміти інтралінгвістичний контекст українського мовознавства часів Чехословаччини, слід коротко розглянути історію українського мовознавства загалом, аби побачити на якому етапі воно перебувало у міжвоєнний період.

Початки мовознавчих досліджень в Україні С. Бевзенко датує кінцем XVI – початком XVII ст., проте відзначає, що повноцінною наукою україністичне мовознавство стало тільки у XX ст. [2, с.5].

Дослідник подає таку періодизацію українського мовознавства:

- 1) зародження мовознавства у східних слов'ян (XI – XIII ст.);
- 2) староукраїнське мовознавство (XIV – XVIII ст.);
- 3) українське мовознавство XIX – початку XX ст.;
- 4) українське мовознавство радянського часу. [2, с.13]

Запропонована періодизація не враховує того факту, що українське мовознавство розвивалося також поза межами СРСР, причому без ідеологічних обмежень. Тому четвертий пункт доречно поділити на два підпункти: а) в Україні (УСРР – УРСР), б) поза її межами. Окрім цього, з моменту написання дослідження Бевзенка минуло майже 30 років. Сьогодні можна говорити про п'ятий період – пострадянське українське мовознавство, що намагається об'єднати і переосмислити дві традиції, що розвивалися по-різному під час існування СРСР.

Українська живорозмовна мова стала об'єктом ґрунтовних досліджень після того, як нею почали активно послуговуватися у літературному жанрі (третій період за класифікацією С.Бевзенка). Вихід «Енеїди» Котляревського у 1798 році, який вважається за початок нового періоду в історії української мови, можна вважати і початком нового українського мовознавства, оскільки перше видання також містило лексикографічну працю на бл. 1000 слів: «Собрание малороссийскихъ словъ, содержащихся в Энеидѣ». На самому зламі XVIII ст. О. Павловський пише свою «Граматику молороссийского наречия...» (видану

аж 1818 р.).

Протягом першої половини XIX ст. українське мовознавство почало активно розвиватися у підросійській Україні, трохи менш активно у півдастрійській. На Галичині починають з'являтися граматики живорозмовної мови, орієнтовані на південно-західне наріччя: «Grammatik der ruthenischen oder kleinrussischen Sprache in Galizien» (Перемишль, 1834), «ГраMATика языка руского въ Галициі, розложена на пытаня и отповѣди» О. Левицького (Перемишль, 1849); «Grammatyka języka małoruskiego w Galicji» І. Вагилевича (Львів, 1845); «Grammatyka języka ruskiego (małoruskiego)» І. Лозинського (Перемишль, 1846); «ГраMATика руского языка» Я. Головацького (Львів, 1849) та ін. [2, с. 18].

На Закарпатті (що підпадало під угорську юрисдикцію в Австро-Угорщині) у першій половині XIX ст. усе ще домінували пріоритети попереднього періоду українського мовознавства, тобто концентрація на церковно-слов'янській мові («Grammatica Slavico-Ruthena» М. Лучкая (1830), «Русско-угорска ілі малярска граMATика І. Фогорашія» (Відень, 1833) та ін.)

Протягом другої половини XIX ст. – початку XX ст. було досягнуто значних успіхів у таких важливих ділянках українського мовознавства, як історія мови, діалектологія та лексикографія. У цей час починають активно працювати М. Максимович, К. Михальчук, О. Потебня, Б. Грінченко та ні.

Станом на початок XX ст. Перед мовознавцями стояло завдання статусного планування, тобто утвердження офіційного статусу української мови в усіх державах, де була велика кількість її носіїв. Це передбачало наукове доведення окремішності української мови, спростування заполітизованих мовознавчих поглядів, наприклад концепції «трьох братніх народів» О. Шахматова, згідно з якою росіяни, українці і білоруси мали спільну етно-мовну колицу, на відміну від західних та південних слов'ян. Детальніше див. [3].

Також мовознавці мали остаточно спростувати гіпотезу Погодіна-Соболевського, яка все ще мала своїх прихильників.

«М. Погодін доводив, що населення Київщини і взагалі Наддніпрянщини домонгольських часів (літописні поляни) мало російський етнічний характер, але змушене було мігрувати на північних схід унаслідок монгольської навали; теперішнє українське населення Наддніпрянщини з'явилося тут нібито внаслідок колонізаційної міграції українського етнічного елементу

з ареалу Карпат у 13 – 14 ст. [...] «Теорія» М. Погодіна була підтримана і розвинута російським філологом О. Соболевським, який намагався обґрунтувати її фактами мови аналізованих ним пам'яток давньої писемності. У своїх працях «Как говорили в Києве в XIV и XV вв.» 1883, опубл. 1888), «Очерки по истории русского языка» 1884), «Источники для знакомства с древнекиевским говором» 1885), «Лекции по истории русского языка» (ч. 1, 1888), «Древнекиевский говор» 1905)» [7, с.497].

І концепція трьох братніх народів, і гіпотеза Погодіна-Соболевського стояли на заваді статусного планування української мови, вони підважували право цієї мови на старокиївську спадщину, розглядали її як близькоспоріднений і не зовсім давній різновид російської мови.

У сфері корпусного планування потрібно було виробити спільну правописну та граматичну норму для всіх українців, на той час поділених між чотирма державами, що послуговувалися своїми регіональними мовними стандартами.

Українська лексикографія мала станом на початок 1920-х багато лакун: бракувало актуального великого тлумачного словника, спеціалізованої термінології, енциклопедій, перекладних словників тощо.

Лінгводидактика української як рідної і української як чужої потребувала комплексних напрацювань.

Окрім того, бракувало ґрунтовних дескриптивних досліджень української діалектології, стилістики і т.д.

Якщо поглянути на ширший інтралінгвістичний контекст, не обмежуючись виключно україністикою, то міжвоєнна Чехословаччина була важливим центром філологічних досліджень. Саме у цій країні у 1926 році В. Матезіус заснував Празьку лінгвістичну школу, що проіснувала до 1953 року (формально відновлена у 1990 році Олдржіхом Лешкою). До школи долучилися чеські мовознавці Б. Грнка, Б. Гавранек, Я. Мукаровичський, а також російські емігранти Р. Якобсон, Н.Трубецькой. Празька лінгвістична школа була одним з основних осередків довоєнного структуралізму.

Саме представники Празької лінгвістичної школи взяли за основу концепції Ф. де Соссюра, розробили засади фонології, ввели поняття маркованості [17], розглядали мову як функціональну систему.

«Празькі структуралісти сприйняли й творчо розвинули [...] ідею Соссюра – концепцію мови і мовлення. У працях Трубецького це протиставлення стало основою розмежування фонології й фонетики. Чи не найбільшою заслугою празьців є інтерпретація мови як функціональної системи, тобто як «системи засобів вираження, що служать якійсь певній меті» [8, с 94].

Тепер екстралінгвістичний контекст.

Станом на початок 1920-х більшість українського мовного простору була поділена між СРСР, Польщею, Чехословаччиною та Румунією. Ці чотири країни вели цілком різну мовну політику і відзначалися різним ставленням до українського питання.

Під час створення УСРР та жорстокої роботи ВНК багато творців української незалежності, зокрема і мовознавці подалися на еміграцію, щоб уникнути розправи, наприклад, міністр народної освіти і видатний мовознавець Іван Огієнко.

Після остаточного встановлення кордонів і утвердження державного апарату СРСР розгорнув доволі сприятливу промотивну мовну політику у рамках так званої коренізації, що мала утвердити радянську владу завдяки прихильному ставленню до місцевих мов республік. В УСРР, відповідно, ця політика знайшла вияв у так званій українізації, яку проводили з 1923-го до 1930 – 1933 рр.

«Українізація здійснювалася шляхом розширення шкіл з українською мовою навчання, збільшення видань української художньої, публіцистичної, і наукової літератури, підручників, газет та журналів, впровадження української мови до офіційного вжитку в роботі партійного, державного і господарчого апарату, проведення українською мовою масово-політичних заходів і культурно-освітньої роботи серед населення. [...] На кінець 20-х рр. в Україні було понад 80 % загальноосвітніх шкіл з українською мовою навчання та багато середніх спеціалізованих навчальних закладів; в усіх вузах запроваджено вивчення студентами української мови і викладання українською мовою навчальних дисциплін, зокрема з технічних спеціальностей; на українську мову перейшов ряд газет і журналів, що виходили російською; українською мовою стали видавати нові журнали [...]; у державних установах, організаціях, на промислових підприємствах офіційне діловодство було переведено на українську мову. Українські школи та органи преси відкривалися і поза межами республіки, де переважало українське населення, – на Кубані, в Курській, Воронезькій і Саратовській областях, на Далекому Сході тощо» [6, с. 699].

В рамках українізації вдалося провести роботи над правописом, що мав велике інтеграційне значення і став вагомим фактором корпусного планування української мови.

Його ухвалили у 1927 році на Всеукраїнській правописній конференції у Харкові, у 1928 році його затвердив народний комісар освіти М. Скрипник.

Однак уже наприкінці 1920-х на початку 1930 українізаційні процеси різко згорнули, СРСР перейшов до політики репресій та русифікації. На зміну правопису 1928 року прийняли правопис 1933 р., що прагнув наблизити українську мову до російської.

В умовах тоталітарного терору «неправильних» науковців почали просто фізично знищувати. Серед репресованих українців у СРСР можна назвати В. Ганцова, М. Гладкого, О. Курило, С. Смерчинського, М. Сулиму, К. Німчинова, О. Синявського, О. Ізюмова, М. Йогансена, Н. Солодкого, Б. Ткаченка, Г. Сабалдира, А. Кримського та ін.

Репресії та цензура спричинили два основні екстралінгвістичні наслідки для розвитку українського мовознавства:

1) Частина мовознавців емігрувала, відчуваючи загрозу фізичної розправи.

2) Ті, що залишилися, підлаштували свою діяльність під державну політику.

Ці фактори сильно послабили якість мовознавчих досліджень в УСРР, бо, по-перше, науковці почали жертвувати науковою об'єктивністю на угоду політичній кон'юктурі, по-друге, нові покоління науковців отримали «відкориговану», «правильну» освіту, через яку сформувалася відповідна мовознавча тради-

ція.

Отже, попри те, що в 1920-х роках в УСРР були сприятливі умови для розвитку українського мовознавства, і багато чого вдалося досягти, подальший терор нівелював усі здобутки і створив дуже складні умови для розвитку україністики.

У міжвоєнній Польщі для українського мовознавства також були ненайкращі умови.

За переписом населення 1921 року у Польщі проживало 3,9 млн. українців (14,3 % населення), найбільше у львівському, тернопільському, станіславівському та волинському воєводствах [14, с. 135].

Після поразки УНР Польща стала місцем еміграції військової, політичної та наукової еліти УНР, оскільки Пілсудський був союзником Петлюри під час польсько-більшовицької війни 1919 – 1921 рр.

«У листопаді 1920 р. основні частини армії УНР під натиском радянських військ вимушені були перейти р.Збруч, тобто опинились на території Польщі. Українські військові були розміщені по таборах інтернованих: Вадовиці, Петриків, Олександрів Куявський, Щепіорно, Ланцут, Стрільків, Каліш. У цих таборах переважали українці з Наддніпрянщини. На території Польщі, у Гарнові й Ченстохові, зосередились і урядові установи УНР (на чолі з С.Петлюрою)» [1, с. 572].

У Варшаві сформувався україністичний еміграційний осередок, зокрема Український науковий інститут (діяв з 1928 по 1939) під керівництвом О. Лотоцького. У польському еміграційному україністичному середовищі активно працювали також А. Яковлів, Р. Смаль-Стоцький, Д. Дорошенко, К. Мацієвич, В.Садовський, Б. Лепкий та ін.

Тим не менш, польська держава, що утворилася після довгого періоду колоніалізму прагнула самоутвердження, тому почала запроваджувати тверду колонізаційну політику.

У 1924 році за прем'єрства Владислава Грабського уряд розгорнув колонізацію українського населення: заборонялося використовувати українську мову у всіх державних установах, ліквідувалася україномовна освіта, замість якої запроваджувалася двомовна польсько-українська з переважанням першої [16].

Українсько-польські відносини ставали дедалі напруженішими, що вилилося у численні бунти і їх придушення – так звану пацифікацію [ibid.].

Екстралінгвістичні фактори у міжвоєнній Польщі були значно сприятливіші, ніж в УСРР, бо тут не переслідували і не репресували науковців, однак загальна атмосфера була доволі напруженою.

У складі Румунії опинилося бл. 800 тис. українців, однак ця країна вела жорстоку колоніальну політику, яка супроводжувалася визиском, економічною стагнацією, жорстким владним контролем (з 1918 по 1928 на Буковині та Бессарабії діяв воєнний стан), румунізацією державного апарату, засобів масової інформації, освіти і навіть релігії, топоніміки та антропоніміки [9], тому Буковина не приваблювала українських політичних мігрантів.

Екстралінгвістичні умови міжвоєнної Чехословаччини були значно кращими. За даними перепису населення 1921 року у Чехословаччині проживало майже 13,5 млн мешканців, з них 460 тис. українців (переважно у Східній Словаччині та на Закарпатті) [15].

Чехословаччина успадкувала велику частину австро-угорської промисловості (70 – 80%). Промисловий потенціал країни був десятим у світовому рейтингу, у період 1920 – 1935 рр. країна була дев'ятою найбагатшою у світі [ibid.].

Державний устрій міжвоєнної Чехословаччини – парламентська республіка. Після 1933 року вона стала єдиною демократичною країною у Центральній Європі [13].

«Договір, що регулює права національних меншин, Чехословаччина підписала 10 вересня 1919 року в місті Сен-Жермен (у чехословацькому законодавстві закон №508, оприлюднений 31 грудня 1921 року). У 10-13 статтях II розділу цього договору Чехословацька Республіка зобов'язувалася територію, що перейшла до неї під назвою Підкарпатська Русь, організувати як автономну одиницю з найвищим ступенем самоуправи, яка б мала власне самоврядування. Встановити автономні збори, які мають отримати законодавчу владу стосовно освіти, релігії та користування мовами, а також у питаннях місцевої адміністрації» [12, с. 241].

У 1920 році Чехословаччина прийняла конституцію. Параграф 128 гарантував громадянам право вільно вживати мову їхнього вибору в приватному і діловому спілкуванні, релігії, пресі, публікаціях або в громадських зборах [11, с. 70].

Чехословацький уряд розробив «Російську програму допомоги» у 1921 р., за якою матеріальну підтримку отримали російські, українські, білоруські та інші емігранти. Українським бенефіціаром програми став Український громадський комітет (УГК), що згуртував різні організації та установи, надавав матеріальну, медичну та юридичну підтримку українським емігрантам і студентам.

Зважаючи на сприятливі економічні та політичні обставини, починаючи з 1920 року Чехословаччина, і зокрема її столиця Прага, стає одним з центрів української еміграції.

За даними «Енциклопедії українознавства» «число українських емігрантів в Чехословаччині в 1921 р. доходило до 100 000» [5].

Із Чехословаччиною тісно пов'язана діяльність Українського вільного університету, відкритого в січні 1921 року у Відні, проте з жовтня 1921 року цей науковий та навчальний заклад діяв у Празі. Засновники університету поставили собі за мету створити «храм української науки, незалежно від будь-яких громадських чинників» [4, с.42]. Спершу керівництво УВУ планувало відкрити три факультети – філософічний, правничий та природничо-математичний, але через брак коштів не вдалося цього зробити. Тому в УВУ було відкрито два факультети – філософічний з двома відділами (історично-філологічним і природничо-математичним) та правничий (факультет права і суспільних наук).

Протягом празького періоду Українського вільного університету (1921–1945рр.) тут працювали понад 100 викладачів, з них 55 професорів [4, с. 43].

«У 1924 р. з 2300 українських студентів на еміграції, в Чехословаччині навчалася 1900 осіб, у тому числі у Празі – 1235 чол., в Подєбрадах – 382 чол.» [5, с. 575]. В українських вишах Чехії викладало понад

150 кваліфікованих українських професорів [10, с. 43].

Зважаючи на усі перераховані інтралінгвістичні та екстралінгвістичні умови, міжвоєнна Чехословацька стала потужним центром українського мовознавства. Тут працювали Д. Дорошенко, С. Смаль-Стоцький, О.

Колесса, В., Кузеля, М. Лозинський, І. Огієнко, В. Сімович, І. Панькевич, М. Башмак, Я. Неврлий та ін.

Україністичний доробок міжвоєнної Чехословацької справи став комплексним явищем, вартим окремого дослідження.

ЛІТЕРАТУРА

1. Баран С. Українська еміграція між двома світовими війнами/ В. Кубійович // Енциклопедія українознавства. Загальна частина. -Репр. вид. 1949 р. Київ, 1995. Т.2. С.571-577.
2. Бевзенко С. Історія українського мовознавства/С.Бевзенко. Київ, 1990. 223 с.
3. Белей Л. Дволикий гротеск українсько-російської шахівниці [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://tyzhden.ua/History/124587> (15.12.2018).
4. Віднянський С. В. Політика чехословацького уряду щодо української еміграції в міжвоєнний період / С. Віднянський// Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки. Міжвідомчий зб. наук. праць. – Вип. 3. Київ, 1993. С. 42-44.
5. Енциклопедія українознавства. Т. 1 - 10/ Гол. ред. В.Кубійович.- Париж-Нью – Йорк, 1954-1989.
6. Жовтобрюх М. Українізація./В. Русанівський// Українська мова. Енциклопедія. Київ , 2004 С. 699-700.
7. Задорожний В. Погодіна-Соболевського теорія. /В. Русанівський// Українська мова. Енциклопедія. Київ, 2004 С. 496-497.
8. Кочерган М. Загальне мовознавство/ М. Кочерган. Київ, 2010. 464 с.
9. Рендюк, Т. Становище українців Північної Буковини у складі Великої Румунії впродовж 1918-1940 років/ Т. Рендюк// Краєзнавство, №4, Київ , 2001 С. 246-254.
10. Мушинка М. Українці Чехословацької імперії/ М. Мушинка// Українська діаспора, №3, Київ, 1993 С. 23-43.
11. Черничко С., Фединець Ч. Наш місцевий Вавилон. Історія мовної політики на території сучасного Закарпаття у першій половині ХХ ст. (до 1944 р.)/ С. Черничко, Ч. Фединець. Ужгород, 2014. 236 с.
12. Шевельов Ю. Українська мова у першій половині двадцятого століття (1900 – 1941) Стан і Статус/Ю. Шевельов. Чернівці, 1998. 207 с.
13. Jost K. Democracy in Eastern Europe. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://library.cqpress.com/cqresearcher/document.php?1999100>
14. Rudnicka M. «Struktura demograficzna i społeczno-zawodowa mniejszości ukraińskiej w Polsce»/ М. Rudnicka//De Securitate et Defensione. O Bezpieczeństwie i Obronności, N1., - 2015, Kielce S. 131 – 150.
15. Slovenský náučný slovník/ P. Bujnak, I-III zväzky, Bratislava-Český Těšín, 1932.
16. Torzecki R. Polacy i Ukraińcy. Sprawa ukraińska w czasie II wojny światowej na terenie II Rzeczypospolitej/ R. Torzecki – Warszawa, 1993. 350s.
17. Trubetzkoy N. Die phonologischen Systeme/ N. Trubetzkoy// Travaux du Cercle Linguistique de Prague 4., Prague, 1931, P. 96-116

REFERENCES

1. Baran S. Ukrainian emigration between two world wars// V. Kubijovych //Encyclopedia of Ukrainian Studies. General part. Kyiv, 1995. Vol.2. P. 571-577.
2. Bevensko S. History of Ukrainian Linguistics/ S.Bevzensko. Kyiv, 1990 – 223 p.
3. Belej L. Two-faced grandmaster of the Ukrainian-Russian chessboard. [Electronic resource]. - Access mode: <https://tyzhden.ua/History/124587> (15.12.2018).
4. Vidnyans'kyj S. V. The policy of the Czechoslovak government regarding Ukrainian emigration in the interwar period / S.Vidnyans'kyj// International relations of Ukraine: scientific searches and finds. Interdepartmental collection of scientific works. Vol. 3. Kyiv, 1993. P. 42-44.
5. Encyclopedia of Ukrainian Studies. – Vol. 1. – 10/ Editor in Chief V.Kubijovych. Paris – New York, 1954-1989
6. Zhovtobryux M. Ukrainianization./V. Rusaniv'skyj// Ukrainian language. Encyclopedia. Kyiv, 2004 P. 699-700.
7. Zadorozhnyj V. Theory of Pogodina-Sobolev./ V. Rusaniv'skyj// Ukrainian language. Encyclopedia. Kyiv, 2004 P. 496-497.
8. Kochergan M. General linguistics / M.Kochergan. Kyiv , 2010 . 464 P.
9. Rendyuk T. The situation of Ukrainians of Northern Bukovina as part of Great Romania during 1918-1940/ T. Rendyuk// Regional studies, №4, Kyiv, 2001 . P. 246-254.
10. Mushynka M. Ukrainians of Czechoslovakia/ М. Mushynka// Ukrainian Diaspora, №3, Kyiv, 1993 P. 23-43.
11. Cherny'chko S., Fedy'nec' Ch. Our local Babylon. The history of language policy in the territory of modern Transcarpathia in the first half of the twentieth century. (until 1944) / S. Cherny'chko , Ch. Fedy'nec' Uzhhorod, 2014 – 236 P.
12. Shevel'ov Yu. Ukrainian language in the first half of the twentieth century (1900 - 1941) State and Status/ Yu. Shevel'ov. Chernivtsi., 1998. 207 P.
13. Jost K. Democracy in Eastern Europe. [Electronic resource]. - Access mode: <https://library.cqpress.com/cqresearcher/document.php?1999100>
14. Rudnicka M. Demographic and socio-professional structure of the Ukrainian minority in Poland/ М. Rudnicka//De Securitate et Defensione. About Security and Defense, №1., - 2015. Kielce P. 131-150.
15. Slovak Educational Dictionary/ P. Bujnak, I-III Assemblies, Bratislava - Czech Cieszyn, 1932.
16. Torzecki R. Poles and Ukrainians. The Ukrainian case during the Second World War in the Second Polish Republic/ R. Torzecki – Warsaw, 1993. 350 P.
17. Trubetzkoy N. The phonological systems/ N. Trubetzkoy// Travaux du Cercle Linguistique de Prague 4., Prague, 1931, P. 96-116

Ukrainian linguistics in Czechoslovakia of interwar period: intralinguistic and extralinguistic factors

L. M. Rusynko-Bombyk

Abstract. The article is devoted to the phenomenon of Ukrainian linguistics in Czechoslovakia of interwar period. The author analyzed the state and aims of Ukrainian linguistic studies in the beginning of 1920-s and the political context of the USSR, Poland, Romania and Czechoslovakia.

Keywords: intralinguistic parameters, extralinguistic parameters, Ukrainian studies, language policy.